

Din Hizmetlerinde İLETİŞİM VE TEBLİĞ

EDİTÖR

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

İstanbul, 2021

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-625-8490-47-3

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Din Hizmetlerinde
İletişim ve Tebliğ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editör

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Faruk KANGER

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı - Cilt

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17
Sertifika No: 40421

Bu kitap İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Din Hizmetlerinde İletişim ve Tebliğ adlı Tezli ve Tezsiz Yüksek Lisans Programı Müfredatına uygun olarak hazırlanmıştır.

1. Basım

Aralık 2021 / 1.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensar nesriyat.com.tr siparis@ensar nesriyat.com.tr

TEBLİĞ, DÂVET VE İRŞAT İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz*

İslam'da Hristiyanlıktaki gibi, dînin yayılmasından sorumlu bir ruhban sınıfı bulunmamakla birlikte bütün Müslümanlar, bulundukları ortamlarda tebliğ ve irşat amacı istikametinde ferdî olarak temsîlî davetleriyle, hâl-kâl ve anlatımlarıyla icrâ-yı faaliyet etmişlerdir. Tebliğ ve dâvet heyecan ve coşkusu, on beş asırlık İslam tarihi boyunca, zaman zaman yavaşlayıp hızı kesilse de asla kaybolmamıştır. Her devirde bu heyecanı yeniden ateşlemek adına müceddid, müctehid, dâî ya da mürşid denilen dâvâ ve derd sahibi insanlar hep var olagelmiştir. Nitekim tarih boyunca ulemâ, urefâ ve mücahidlerden insanların grup halinde bu misyonu yerine getirmek üzere hizmet ettiği görülmektedir.

İsim, unvan ve tarzları farklı mücahid, âlim, ârif ve sûfiler, ilim ve irfanlarına göre İslam'ın anlaşılması, anlatılması, yaşanması, yaşatılması ve tanıtılması konusunda önemli hizmetler görmüşlerdir. Özellikle ârif ve sûfilerin tarih boyunca gerçekleştirdikleri irşat, tebliğ ve dâvet hizmetleri, onların İslam misyonerleri olarak görülmesine neden olmuştur. Nitekim "Alperen" denilen sûfî ve ârifler, tarihi süreçte Müslümanlığın misyonerleri olarak değerlendirilmişlerdir.

Hristiyan dünyasında ruhban sınıfı ve misyonerliğin tarihi eskidir, kilise teşkilâtıyla başlar. Kilise bu iş için sürekli ve düzenli kurumlar açmış, İslâm daveti ise daha çok ferdî ve sivil gayretlerle yürümüştür. Bu yüzden İslam daveti, Hristiyan misyonerliğinden farklı özellikler taşır. Hz. Peygamber ve ashâbı ile onların izinden yürüten diğer dâvet ve tebliğ ehli Müslümanların dini yayma gayret ve çabaları, İslam'ın dâî ve tebliğcileri bulunan dinler grubunda değerlendirilmesine sebep olmuştur. Nitekim müsteşrik Max Müller (1823-1900) dünyada en yaygın ve güçlü altı dinden üçünü misyonerli, üçünü de misyonersiz dinler olarak değerlendirebilir. Onun tasnifine göre Yahûdilik, Brahman ve Zerdüşî dinleri misyonersiz;

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Dekanı, Tasavvuf ABD.

Budizm, Hristiyanlık ve İslam ise dâî ve tebliğcisi bulunan misyonerli dinler kapsamında yer alır.²

Misyonerli dinler genellikle ilk tebliğ eden ve takipçilerinin dini yaymayı ve mümin olmayanları îmâna getirmeyi mukaddes bir vazife saydıkları dinlerdir. Misyonerli dinlerin mensupları, kendilerine telkin edilenleri başkalarına ulaştırmadıkça rahat edemezler. İslam dini mensupları kendilerini, gittikleri yere İslam dâvetini götürmekle yükümlü görmüşlerdir. Çünkü İslam, dâvete muhâtab gördüğü bütün insanlık âlemini topyekûn ümmet olarak algılamakta ve insanlar içinden ilâhî mesajı kabul ile ona tabi olanları **ümme-i icâbet**; davet kendilerine ulaşmamış ya da dâveti henüz kabul etmemiş bulunanları **ümme-i dâvet** olarak değerlendirmektedir. Bu anlayış, bütün insanları potansiyel Müslüman görmek anlamına gelir. Aslında bütün Müslümanlar, inandıkları dinin bütün insanlar tarafından kabulü için çaba sarf etmeyi vazife addederler.

İslâmî literatürde dînî mesajın anlaşılıp anlatılması, yaşanması ve yeni gönüllere ulaştırılması konusunda ekseriyeti Kur'ân ve sünnet kaynaklı zengin istilâh ve kavramlar literatürü oluşmuştur. Bu alandaki kavramların çokluğu, konunun önemini ve genişliğini göstermektedir. Biz kitabımızın giriş bölümünde Kur'ân ve sünnet kaynaklı istilâhlardan başlayarak bu alanda gerek gelenekte gerekse gündelik hayatta oluşan kavramları kısa çizgilerle tanıtmak isteriz. Genelde dâvet, tebliğ ve irşat gibi adlarla anılan bu kavramların İslamla yeni muhâtab olan ümmet-i dâvetle de İslâmî müşerref olmuş ümmet-i icâbetle de ilgili boyutu vardır. Genelde bugün en yaygın şekliyle tebliğ ve dâvet Müslüman olmayanları İslam'a çağırarak ve dinin mesajını onlara ulaştırmak anlamında; irşat ise Müslümanlara dini anlatmak, öğretmek ve yaşatmak anlamında kullanılır olmuştur. Biz bütün bu kavramları üç ana başlık altında inceleyeceğiz:

- a. Ümmet-i dâvet ile ümmet-i icâbet için müştereken kullanılan kavramlar,
- b. Müslüman ferd ve toplumların irşat ve eğitime dair kavramlar,
- c. Din hizmetlerinde iletişim ve tebliğe dâir bazı yeni kavramlar.

1. ÜMMET-İ DÂVET VE İCÂBET İÇİN MÜŞTEREK KAVRAMLAR

Bu bölümde hem dinin mesajını insanlara ulaştırmak ve onları İslamla buluşturmak için, hem de Müslümanlardan iyi bir toplum inşâ etmek için gerçekleştirilen faaliyetler hakkında kullanılan kavramlar yer almaktadır. Bir başka ifade ile

2 T.W. Arnold. *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, Çağ Yayınevi, s. 17-18.

bu başlık altındaki kavramlar, hem ümmet-i dâvet hem de ümmet-i icâbete yönelik hizmet alanlarını kapsamaktadır. Başlıcaları şunlardır:

1.1. Dâvet

Dâvet, hem genel anlamda insanları İslam'a çağrı hem de özel olarak Müslümanları hakka; İslâmî ilkeleri anlama, uygulama ve dînî görevlerini yerine getirmeye çağırarak demektir. Kur'an'da bu kelime sıkça kullanılır ve türevleriyle birlikte 205 yerde geçer. Dâvetçiye ferdi olarak dâî ve bu hizmeti yapan kitleye "duât" ya da "leşker-i duâ" denilir. Tebliğ ve irşat kelimeleriyle eş anlamlı olarak da kullanılan dâvet kelimesi aynı zamanda Allah'a yakarış ve duâ demektir. Kur'an'da insanların yeniden yaratılıp mahşer yerinde toplanmaları için yapılan dâvet ve cennete çağrı gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Kur'an'da ayrıca İslam'a,³ imana,⁴ Allah yoluna,⁵ Allah'ın kitabına,⁶ hakka,⁷ hayra,⁸ selam yurduna,⁹ necâta/kurtuluşa,¹⁰ mânen ihyâ ve diriltmeye,¹¹ selâm/barışa çağrı¹² gibi mânâlara kullanılan dâvet, İslâmî inanç ve değerleri kabûl ve uygulamayı hedefler. Dolayısıyla dâvetin muhatapları hem ümmet-i icâbet olan Müslümanlar, hem de ümmet-i dâvet; yani henüz imanla tanışmayanlardır.

Dâvetin usûl ve yöntemi Kur'an'da kısaca **hikmet, güzel öğüt ve en güzel mücadele**¹³ olarak çizilmiştir. Bu dâvet metodu mantıklı, gerçekçi ve olayların gelişimine uygundur. İslam dâvetinin dört merhalesinden bahsedilebilir: Hazırlık, kadrolaşma, kitlesel faaliyet ve devletleşme.

İslam peygamberinin dâvetteki başarısının sırrı, dâvet ettiği dine samimiyetle bağlı ve ilkelerini hayatı boyunca uygulamış olmasında aranmalıdır. Afv, müsamaha, hilm, şefkat ve merhameti; kin, öfke ve zorbalığa tercih etmesi ayrı ve dikkat çekici bir özelliğidir. Kur'an Hz. Peygamber'in bu özelliğine şöyle işaret eder: "Sen ilâhî rahmet sayesinde insanlara leyyin/yumuşak davrandın."¹⁴

3 es-Saff, 61/7.

4 el-Hadîd, 57/8.

5 en-Nahl, 16/125.

6 Âl-i İmrân, 3/23.

7 er-Ra'd, 13/14.

8 Âl-i İmrân, 3/104.

9 Yunus, 10/25.

10 el-Mü'min, 40/41.

11 el-Enfal, 8/24.

12 Muhammed, 47/35.

13 en-Nahl, 16/125.

14 Âl-i İmrân, 3/159.

İslam, dâveti merkeze alan bir dindir. Çünkü **“İçinizde öyle bir topluluk bulunsun ki onlar insanları hayra davet etsin, iyiliği emredip kötülükten sakındırsın”**¹⁵ meâlindeki âyet, dâvetin ictimâî bir vazife olduğunu ortaya koyar. Ancak bu işin farz-ı ayn mı yoksa farz-ı kifaye mi olduğu konusu tartışmalıdır. İlk devir Müslümanları “i’la-yı kelimetullah”ı ferdî bir yükümlülük olarak görmüş ve bu sorumluluğu yerine getirmek için herkes, bir “dâî” ve “leşker-i gazâ” mensubu gibi, elinden gelen gayreti sarf etmiştir.

İslâmî anlayışa göre insanın, insana âid değer ve ibadetlerin; hatta şehir, mekân ve mesleklerin bir rûhu vardır. Nitekim Hz. Peygamber’in beşîr ve nezîr olarak gönderildiğini ifade eden âyet-i kerime **“Biz seni sadece bir müjdecî ve uyarıcı olarak gönderdik.”**¹⁶ cümlesinden oluşan bölüm tebliğ, irşat ve dâvetin maddî ve fizikî boyutunu; **“De ki: “Bu görevimden dolayı, dileyenin Rabbine giden bir yol izlemesi dışında, sizden bir karşılık istemiyorum.”**¹⁷ cümlesinden oluşan kısım ise irşat ve tebliğin **ruhunu** ve metafizik boyutunu anlatmaktadır.

1.2. Tebliğ

Tebliğ sözlükte bir haber, selâm ve mesajı birilerine erişirmek, iletmek ve ulaştırmak anlamındadır. Istılahta peygamberlerin vahiyle Allah’tan aldıkları bilgi ve emirleri insanlara duyurma ve ulaştırma görevinin adıdır. Ayrıca ilm-i kelâm açısından peygamberlerde bulunması gerekli “ismet, emanet, fetanet, sıdk ve tebliğ” diye sayılan beş vasıftan biridir. Peygamberler tebliğ sıfatları gereği, mübelliğdirler. Tebliğ/belağ isim ve fiil olarak Kur’an’da farklı kullanımlarla yirmi altı yerde geçmektedir: **“Buna rağmen eğer yüz çevirirlerse ey Muhammed! Artık sana düşen sadece açık bir şekilde belâğ/tebliğden ibarettir.”**¹⁸ âyeti bunlardan biridir.

Istilahta ve günlük hayatta tebliğ, dâvet ve irşat gibi kavramlar, birbirinin yerine de kullanılmaktadır. Bu yüzden peygamberler hem dâvetçi hem tebliğci hem de mürşiddirler.

1.3. Tebşîr

Tebşîr, müjdeli bir haber vererek insanları sevindirmek anlamına gelmektedir. Tebşîrde dine dâvetin esası, insanları Allah’ın vaad, cennet ve cemâli ile müjdeleyip ümitlendirmektir. Kur’an’da *mübeşşir* ve *beşir* gibi kullanımlarıyla isim

15 Âl-i İmrân, 3/104

16 el-Furkân, 25/56.

17 el-Furkan, 25,57.

18 en-Nahl, 16/82.

ve fiil olarak sekseni aşkın yerde *tebşîr* kökenli kelimeler geçmektedir. *Tebşîr*in karşıtı *inzâr*dır.

İsa ve Yahya peygamberlerin *tebşîr* özellikleri *inzâr* özelliklerinden önde olduğu için Hristiyanlık tebliğ ve dâvetinin adı *tebşîr*, dâvetçilerinin adı mübeşşirdir. Nuh, Musa ve Lut gibi bazı nebilerin *inzâr* özellikleri *tebşîr* özelliklerinden öndedir. Hz. Peygamber (s.a.) ise beşir ve nezir özelliği eşit bir denge peygamberidir. **“Şüphesiz biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin.”**¹⁹

Ayrıca insânî ilişkilerde *tebşîr* ve müjdelemenin bir hayat düsturu olması nebevî tavsiyedir. Nitekim Efendimiz buyurur: *“Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin.”*²⁰

1.4. İnzâr

İnzâr, içinde korkutma bulunan bir haberi ya da korkulu bir şeyi bildirip insanları onunla sakındırmak demektir. *Tebşîr*in zıddıdır. Allah’ın vaid/tehdid, azab, cezâ ve celâliyle korkutmaktır. Hz. Peygamber’in *inzâr* görevi **“Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Kalk da inzâr et/uyar”**²¹ ayetiyle başlamıştır.

Kur’an’da *inzâr* kelimesi, *münzir* ve *nezir* başta olmak üzere, isim ve fiil farklı türevleriyle 140 kadar yerde geçer. Kur’an’da *inzâr* ayetlerinin *tebşîr* ayetlerinden çokluğu konusu ile cennet tasvirlerinin cehennem tasvirlerinden çokluğu birlikte değerlendirilmelidir.

İnzâr, peygamberlerin olduğu gibi peygamber vârisi âlim ve âriflerin de görevidir. Nitekim Kur’an’da şöyle buyrulur: **“Müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları uygun değildir. Her kabileden birkaçının, tefakkuha/dînî bilgileri öğrenmeye yönelmesi gerekir ki, arkadaşları döndüklerinde onları inzâr etsinler/uyarsınlar.”**²²

1.5. Hidâyet ve İhtidâ

Hidâyet, bir kimseye rıfk ile nâzik bir şekilde yol göstermek; onu doğruya, doğru yön ve yola iletmek demektir. İhtidâ ise kişinin kendi irâde ve ihtiyârıyla doğruyu ve doğru yolu bulup seçmesi anlamındadır. Kur’an’da “hidayet” kelime olarak geçmez, ancak onun yerine “Allah’tan gelen hidayet” anlamında “hüdâ” kelimesi seksen beş yerde geçer. Aynı kökten isim ve fiiller ise 300 yerde geçmektedir. Fatiha suresindeki **“sırat-ı müstakime hidayet/iletilme”** talebinin cevabı

19 el-Bakara, 2/119.

20 Buhârî, İlim, 11; Müslim, Cihâd, 5.

21 el-Müddessir, 74/1-2.

22 et-Tevbe, 9/122

hemen ardından gelen Bakara suresinin ilk âyetlerindedir. Burada **hüden lil-mut-takin** ifadesiyle Kur'an'ın takva ehli için hidayet rehberi oluşuna vurgu yapılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de "hüdânın/hidayetin" Allah'tan olmakla birlikte kulun iradesine bağlı bulunduğuna şöyle işaret edilmektedir: **"Size Benden bir hidayet geldiğinde bilersiniz ki hidayetime uyan artık ne sapar ne de bedbaht olur. Kim de beni anmaktan yüz çevirirse onun mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü âmâ olarak haşrederiz."**²³

Râgıb İsfahânî hidayet "lütüfla kılavuzluk etmek" anlamına geldiğini ve dört derecesinin bulunduğunu söyler:

- a- Allah'ın her mükellefe hayatı sürdürmek ve doğruyu bulmak için verdiği akıl ve idrak yetenekleri sâyesinde ihsan ettiği marifet ve benzeri zaruri bilgiler,
- b- Hakk'ın kullarına vahiy ve peygamberler yoluyla yaptığı dâvet,
- c- Hidayeti seçip benimseyenlere Hakk'ın lütfettiği muvaffakiyet,
- d- Hakk'ın âhirette kazananları mükâfatlandırmak için cennete iletmesi.

Bu hidayet derecelerinin kendi içinde bir sıralaması vardır ve önceki gerçekleşmeden sonraki gerçekleşmez.

"Her kavim için bir hâdî/hidayet rehberi vardır."²⁴ âyetine göre peygamberler ve ilâhî kitaplar, hidâyet vasıtalarıdır. İslâm'a davet edenler, peygamberler gibi hâdî; yani hidâyete sebep ve vesiledirler. Hâdî-i mutlak ise ancak Allah Teâlâ'dır. Ebû Tâlib'in imanı konusunda olduğu gibi Peygamberimiz ve peygamberler istediğini hidayete eriştiremez.²⁵

1.6. Delâlet

Delalet, bir şeye ulaşmada aracı olmak, bir şeye yol göstermek ve bir kimseye kılavuzluk etmek demektir. Yol gösterene delil denilir. Kur'an'da delâlet kökünden türemiş isim ve fiiller yedi yerde geçer.

Kur'an'da fiil olarak geçen delâlet kelimesi, "hel" istifham edatıyla kullanılmıştır. Nitekim Müslümanları acıklı bir azaptan kurtaracak ticarete delâlet etmek üzere şöyle buyrulur: **"Ey iman edenler, sizi acıklı bir azaptan kurtaracak bir ticârete delalet edeyim mi?"**²⁶ Bu âyette geçen delâlet kavramı, kendisinden önceki iki âyetle birlikte değerlendirildiğinde hem ümmet-i dâveti hem de ümmet-i icâbeti kapsamakta; dâvet üslûbunun etkileyici, dikkat çekici ve ilgi uyandırıcı olması konusunda fikir vererek yol göstermektedir.

²³ Tâhâ, 20/123-124.

²⁴ er-Ra'd, 13/7.

²⁵ bkz. el-Kasas, 28/56

²⁶ es-Saff, 61/10.

Delâlet kavramı âyetlerde olduğu gibi hadislerde de belli konulara dikkat çekip insanları uyarmak için “*elâ edüllüküm.../ size yol göstereyim mi?*” şeklinde kullanılmaktadır.²⁷ “Dâll” kelimesi ise hayra ve iyiliğe dâvet ve delâlet eden anlamındadır. Nitekim “hayra delâlet eden, onu işlemiş gibi kabul edilir.”²⁸

1.7. Mücâhede ve Cihâd

Mücâhede ve cihâd, cehd ve cühd kökündendir. Düşmana karşı mücadele ve savunmada takat, güç, kuvvet, mecâl, gayret ve çaba sarf etmek anlamına gelir. Türevleriyle birlikte Kur'an'da kırk üç yerde geçmektedir.

Cihâd kelimesinde ıstılahî olarak insan ile İslâm arasındaki engelleri kaldırmak anlamı vardır. Cihâd genel anlamda insanları Hakk'a davet ile İslâm dinini yaymak için, özel anlamda Müslümanların inanç ve amelde doğruyu bulmalarını sağlamak için gayret sarf etmek demektir. Ayrıca cihad, Müslümanları dış saldırılara karşı korumak adına gerçekleştirilen silahlı mücadeleye denirse de böyle bir savaş çoğu zaman “kıtâl” kelimesiyle ifade edilir. Nitekim Müslümanlara Allah tarafından ilk savaş izni bu lafızlarla verilmiştir.²⁹ Cihâdın temel vasfı “i'lâ-yı ke-limetullah” yâni Allah'ın birliği inancını yüceltip yaymaktır.

Genel anlamda mücâhede ve cihâd, üç tür olarak ele alınır:

- a- Zâhirde görünen düşmana bütün güç ve tâkatını sarfederek savaş,
- b- Direncini kırana kadar bütün gücüyle şeytanla mücâhede,
- c- İbâdetleri Allah'ın emrettiği şekilde yerine getirinceye kadar nefsin direncine karşı yapılan cihad.

Kur'an'daki: “Allah uğrunda hakkıyla mücâhede edin.”³⁰ “Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihâd edin.”³¹ âyetleri, mücâhedenin üç türüne de işaret eder.

Tasavvufta cihâd denilince: “Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder”³² âyetinde anlaşılan nefis-i emmareye karşı mücâhede anlaşılır. Tasavvuf ve irfan geleneğinde cep-hede yapılan savaş küçük cihâd, nefis ile olan ise büyük cihad olarak değerlendirilir. Hatta nefsin riyâzet körüğüne konup mücâhede ateşiyle kor hâline getirilmesi ve melâmet çekiciyle dövülmesi tavsiye edilir. Bayezid Bistâmî (ö.234/848?), Ebû

27 bkz. Buhârî, Nafakat,6; Eyman,9; Müslim, İman,93; Taharet,41; Müsafir,139; İmare,133; Ebû Dâvud, Salat,38.

28 bkz. Müslim, İmâret, 133; Ebû Dâvud, Edeb,115, İlim,14.

29 el-Hac, 22/39.

30 el-Hac, 22/78.

31 et-Tevbe, 9/41.

32 Yûsuf, 12/53.

Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö.440/1048) ve Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.283/896) gibi şahsiyetler çetin mücâhede ve riyazetleriyle anlatılır. Mücâhede, tasavvuf ricâlinin mensuplarına tavsiye ettiği bir nefis terbiye yöntemidir. Nitekim: “*Mücâhid nefisle mücâhede edendir*”³³ hadîsi nefisle mücâhedenin zorluğunu anlatır. Tasavvufun sulhü olmayan bir cenk oluşu, bunu gösterir.

Hücvirî (ö.465/1072), “**Uğrumuzda mücâhede edenlere elbette yollarımıza göstereceğiz**”³⁴ âyetini “yollarımızı gösterdiklerimiz, uğrumuzda mücâhede edenlerdir” şeklinde yorumlayarak “talep eden bulur” önermesi de “bulan talep eder” önermesi de doğrudur, der.³⁵

Mücâhede, takvâ ve istikâmete ulaşmak ya da keşfe ermek için yapılır. İnananların haram ve günahlardan korunmak maksadıyla yaptıkları mücâhede, takvâ mücâhedesidir ve bütün inananlara farzdır. İstikamet mücâhedesini, takvâ mücâhedesinden sonra onun temelleri üstünde gerçekleşir. Gönüllü olarak yapılan bedenî ve mâlî ibâdetler, bu mücâhedeyle dâhildir.

Keşif mücâhedesini ise zor ve çileli bir yol ve bir tür riyazettir. Birtakım şartları vardır. Tavsiye edilen bir yöntem değildir. Farz veya sünnet asla değildir. Bunlardan başka bu kelimedenden türetilmiş “ictihad” diye bir kavram daha vardır ki, dini naslardan hüküm çıkarmak için gösterilen çaba anlamına kullanılır.

1.8. İ'lâ-yi Kelimetullah

İ'lâ-yi kelimetullah, cihad, dâvet ve fetih ile kullanılan, tevhid inancının esasını teşkil eden kelimeyi yüceltmek demektir. Allah'ın dininin ve tevhid inancının yayılması yolunda gösterilen her türlü gayret ve faaliyeti kapsar. İ'lâ-yi kelimetullah, Kur'an'da sıkça geçen “fî sebîlillâh” kavramıyla yakından alâkalıdır. Tarihte bu hizmeti gerçekleştiren mücâhid ve askerlere “leşker-i gazâ” denilmiştir.

Kur'an'da “kelime-i ulyâ” şöyle geçer: “**Allah sizin göremediğiniz askerlerle peygamberini destekledi ve inkârcıların sözünü değersiz hale getirdi. Allah'ın sözü ulyâ/en yücedir. Çünkü Allah mutlak galiptir, hikmet sahibidir.**”³⁶

İnsanların bazıları ganimet, bazıları şöhrat, bazıları gösteriş için savaştığı, acaba hangisinin Allah yolunda olduğu sorulduğunda Allah Rasûlü: “*Allah'ın kelimesinin yüceltilmesi için savaşanların Allah yolunda olduğunu*” belirtmiştir.³⁷ Fetih diye adlandırılan savaşların temel amacı i'lâ-yi kelimetullahtır.

33 İbn Hanbel, VI/20; Tirmizî, “Fazâilü'l-cihâd”, 2.

34 el-Ankebût, 29/69.

35 *Keşfü'l-mahcûb*, s. 255.

36 et-Tevbe, 9/40.

37 Buhârî, “Cihad”, 15; “Tevhid”, 28; Müslim, “İmâre”, 149-151.

1.9. Fetih

Fetih kelimesinin sözlük anlamı açma, yol gösterme ve zafere ulaştırma'dır. Fetih türevleriyle birlikte Kur'an'da otuz sekiz yerde geçmektedir. Fetih suresinde ve dini literatürde iki tür fethi işaret vardır. Biri gözle görülen maddi fetih, diğeri ise basiret/kalb gözüyle görülen manevi fethidir. Biri beldelerin ve ülkelerin fethi, diğeri kalplerin ve gönüllerin fethidir. Müslümanlıkta insanla İslam arasındaki engelleri kaldırmak demek olan cihadın, işgal ve istilâdan ayrı olduğunu ifade etmek için buna fetih denmiştir. Çünkü fetih, ancak gönüllerin fethiyle tamamlanmaktadır. Zira kalplerin fethiyle tamamlanmayan savaş, olsa olsa işgaldir. Fetih olabilmesi için kalplerle buluşması ve onların fethini de gerçekleştirmesi gerekir.

Fethin beldeler fethi ve cihad anlamındaki türü "fütûhu'l-buldân"dır ve onun askerinin "leşker-i gazâ"dır. Gönüller fethi anlamındaki fetih ise "fütûhu'l-kulûb"; askeri de "leşker-i duâ"dır.

Tasavvuf ve irfan geleneğinde fetih aynı zamanda "ilhâm" anlamındadır. Nitekim İbn Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'si "Mekke'de Gelen İlhamlar" demektir.

1.10. İrşâd

İrşâd daha çok dâveti kabul ile İslâm'la şereflenmiş müminlerin manevî gelişimine katkı için yapılan faaliyetler için kullanılmakla birlikte az da olsa İslam dairesine girmemiş bulunanların hidayete ermelerine yönelik yapılan çalışmalar için de kullanılır. Nitekim Allah Rasûlü'nün huzûruna gelip iman ve İslam'la tanışmak isteyen Abdullah b. Ümm-i Mektûm'un "Erşidnî/beni irşat et yâ Rasûlallah" hitâbı, kelimenin bu mânâsını teyid etmektedir.³⁸ Kur'an'da rüşd, reşed, reşâd, râşid, reşîd ve mürşid şeklinde yaklaşık yirmi yerde geçer. Rüşd doğru iş ve doğru yol; insanlara maslahatlarını göstermek ve çıkarlarını anlatmak demektir. Rüşdün zıddı *dalâlet*/sapıklık ve *gay*/azgınlıktır. Kur'an'da Hz. Peygamber'in irşat ve tebliğinin zorbalıkla olmadığı³⁹ onun görevinin sadece uyarı, nasihat, irşat, tebliğ ve davetten ibâret bulunduğu⁴⁰ dinde zorlamanın olamayacağı belirtilmektedir.⁴¹

Ferd ve beşeriyet açısından faydalı, hayırlı ve doğru olana rüşd, doğru yolda bulunanlara râşid, doğru yolu gösterenlere reşîd ve mürşid adı verilir. Rehber ve delil de aynı mânâda kullanılır. İrşat, kişi ve toplum üzerinde inanç, ahlâk ve iba-

38 Tirmizi, Tefsir Sure 73.

39 el-Gaşiye, 88/22.

40 Âl-i İmran, 3/20; el-Maide, 5/92; eş-Şûrâ, 42/48.

41 el-Bakara, 2/256.

det açısından gerçekleştirilecek müspet etki demek olduğundan merkezden muhîte doğru yayılmalıdır. Bu yüzden “*Reşâd olmadan irşat olmaz*” denilmiştir.

İrşadın Merhaleleri:

- a- İnanmayanların; ateist ve dinsizlerin, Allah ve din hakkındaki görüşlerini yumuşatarak inanır hâle gelmelerini sağlamak,
- b- Gayr-i Müslimlerin İslâm’a ermelerini temin etmek,
- c- Bid’at ve dalâlet mensuplarının kitap-sünnet çerçevesine girmelerine ve-
sile olmak,
- d- Amel ve ibadeti olmayan Müslümanları, amel ve ibadet ehli kılmaya çaba
sarf etmek,
- e- Ameli olanların amellerini ihlâs ve takvâ ile mükemmelleştirmeye ve ah-
laklarını güzelleştirmeye çalışmak.

2. ÜMMET-İ İCÂBETLE ALAKALI İRŞAD KAVRAMLARI

Bu başlık altında inanan, inancını yaşamaya, değerlerini yaşatmaya çalışan faziletli bireyler yetiştirmek; bu tür ferdlerden oluşan huzurlu bir toplum inşa etmek ve korumak için yapılan eğitim ve irşat çalışmalarına dair kavramlar yer alır. Başlıcaları şunlardır:

2.1. Emr Bi’l-Ma’ruf Nehy Ani’l-Münker

Ma’ruf, İslam’ın iyi ve doğru kabul ettiği inanç, ibadet, düşünce ve davranışların bütününe verilen addır. Bazen ma’ruf, “urf/örf” kelimesiyle ifade edilir. Münker ise İslam dinine yabancı, İslam toplumu tarafından yadırganan inanç, düşünce ve davranışlar için kullanılır. “Fahşâ” kelimesinin de aynı anlama kullanıldığı olur. Kur’an’da ma’rûfu emir ile münkeri yasaklama konusu birlikte dokuz yerde geçmektedir. Konu, Kur’an’da bir yerde hayra davet için bulunması emredilen topluluğunun vazifeleri arasında sayılmaktadır: **“İçinizden hayra dâvet eden, ma’rûfu emredip münkerden men’eden bir ümmet/topluluk bulunsun. İşte felâha eren onlardır.”**⁴²

İslâmî kaynaklar iyiliğin yaygınlaşarak hâkim kılınması, kötülüğün önlenmesi ve faziletli bir toplum inşa ve ihyâ için Kur’an ve hadislerde geçen emr bi’l-ma’ruf ve nehy ani’l-münker adına bir sistem kurulmasının farz olduğu konusunda görüş birliği hâlinedir. Bu yüzden bu hizmetin yürütülmesi adına tarihte “hisbe ve ihtisâb” adıyla bir teşkilat kurulmuştur. Gazzalî “*kutb-i a’zam*” dediği bu prensibin

⁴² Âl-i İmrân, 3/104.

tahakkuku için Allah'ın peygamberler gönderdiğini; ihmâli durumunda peygamberlik kurumunun anlamını yitireceğini belirtir.

Emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker için kurulan hisbe teşkilatı, İslâm toplumunda ümmetin Kur'an ve sünnet hükümlerine göre faziletli, sulh, sükûn ve huzûr içinde yaşamalarını sağlamak üzere içedönük bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir.

2.2. Mev'iza veya Vaaz

Mev'iza veya vaaz sözlük anlamı itibariyle öğüt, nasihat ve ders mânâsına olup doğru yola çağırma aracıdır. Bir kimseye kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe götüreceği biçimde dokunaklı söz söylemek ve öğüt vermek demektir. Kur'an'da vaaz kelimesi bulunmamakla beraber aynı kökten *mev'iza* gibi, isim ve fiiller hâlinde yirmi beş yerde geçmektedir.

İstilah mânâsına uygun şekilde “mev'iza-i hasene” kelimesi, Allah yoluna dâvet aracı olarak⁴³ ve insanların gönüllerine tesir edecek bir söz ile öğüt vermek şeklinde geçmektedir: **“Onlar, Allah'ın kalplerindeki bildiği kimselerdir; onlara aldırma, onlara vaaz/öğüt vererek gönüllerine tesir edecek güzel söz söyle!”**⁴⁴

2.3. Nasihat

Nasihat; samimiyet ve içtenlikle söylenen tatlı söz, öğüt ve pend mânâsına gelir. Kur'an'da türevleriyle on iki yerde geçmektedir. Nâsîh, samimi öğütçü demektir. Nush ve nasuh kelimelerindeki samimiyet anlamı, nasihatın içtenlikle yapılan vaaz ve öğüt anlamı taşıdığını ortaya koymaktadır. Nitekim “*Din nasihat-tir*” hadîsindeki nasihati sadece öğüt olarak algıyorsak Allah'a nasihatın anlamını kavrayamayız. Ama nasihatın samimiyet olduğunu anladığımızda mânâ ufku açılır: “*Din samimiyettir. Kime karşı? Allah'a, kitabına, Rasûlüne, Müslümanların meşru idarecilerine ve bütün Müslümanlara karşı.*”⁴⁵

Nasihatın samimiyet mânâsına göre şu âyetteki “**Size Rabbimin gönderdiği gerçekleri duyuruyorum, size nasihat/öğüt veriyorum**”⁴⁶ sözünü “size samimi davranıyorum” şeklinde anlamak daha uygun görünmektedir.

2.4. Islâh

Salah iyi ve yararlı olmak, değişmek ve dönüşmek; ıslah ise düzeltmek, değiştirmek, daha iyi hâle dönüştürmek demektir. Kur'an'da salâh ve ıslah keli-

43 en-Nahl, 16/125.

44 en-Nisâ, 4/63.

45 Müslim, İmân, 95.

46 el-A'raf, 7/62.

meleri türevleriyle birlikte kırk yerde geçmektedir. “Salih amel” kişiyi değiştiren, dönüştüren ve geliştiren iş, eylem ve fiillerdir. İnsanda salâh yolunu açan en etkin yöntem, sâlih ameldir. “İslah” insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek, insanlarla barışmak ve onları birbirleriyle barıştırmak anlamına ötekini ve toplumu salâha erdirmeye çabasıdır.

İslah kelimesinin ism-i faili “muslih” ise; kötülüğe, fesad ve bozgunculuğa karşı çıkan, barış, dirlik ve düzenden yana davranan takvâ ehli insanlar için kullanılır. Sosyal hayattaki insanî ilişkileri kardeşlik zeminine oturtan İslam; topluma, toplum ilişkilerini bozan ve yanlış yapanları ıslah eden bir âkiller heyeti sorumluluğu yükler: **“Müminler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını ıslah edin ve Allah’tan takva üzere olun ki esirgenesiniz.”**⁴⁷ Burada ıslah, takvâ şartına bağlanmıştır. Bu yüzden ıslah yapacak olanların salâh ve takvâ sahibi olmaları öngörülmüş ve: *Salâh olmadan ıslâh olmaz*, denilmiştir. Değilse böyle bir yol tutanlar, kendilerine “fesad çıkarmayın” denildiğinde “biz muslihleriz” diyen münafıkların durumuna düşmüş olur.⁴⁸

2.5. Tezkîr

Tezkîr, hatırlamak, yâd etmek ve anmak anlamına gelen “zikir” kökündendir. Tezkîr insanlara geçmiş hâdiseleri hatırlatmak ve bununla uyarılarda bulunmak; ders almalarını sağlamak mânâsına kullanılır. Kur’an’da zikir, bir ibadet ve eğitim aracı olarak sunulmaktadır. Zikir, zikrâ, tezkir ve tezkire gibi çeşitli türevleri ile kelime, isim ve fiil olarak 250’den fazla yerde geçmektedir. Uyarmak ve öğüt vermek anlamına olan tezkîr kelimesi, âyetlerde şöyle geçmektedir:

a- **“Bunun için öğüt ver, eğer öğüt fayda verecekse”**⁴⁹

b- **“Sen öğüt verip hatırlat, çünkü hatırlatmak müminlere fayda verir.”**⁵⁰

c- **“Haydi öğüt ver; çünkü sen sırf bir öğütçüsün, onlar üzerinde otoriter bir zorba değilsin.”**⁵¹

Kelimenin uyarma anlamıyla alakalı olarak eskiden vâizlere “müzekkir” de denilirdi.

47 el-Hucûrât, 49/10.

48 bkz. el-Bakara, 2/11-12.

49 el-A’la, 87/9.

50 ez-Zâriyat, 51/55.

51 el-Gâşîye, 88/21-22.

2.6. Ta'lîm

Tâlim; bilgi öğretmek ve ders vermek demektir. Kur'an'a göre ilk muallim Allah Teâlâ'dır, çünkü ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'e isimleri öğreten Allah⁵²; **Kur'an'ı ve beyânı öğreten de Rahman'dır.**⁵³ İnsana kalemle yazı yazmayı ve bilmediklerini belleten yine O'dur.⁵⁴ Peygamberimiz'e kitap ve hikmeti ve daha önce bilmediklerini öğreten de yine O'dur.⁵⁵ Ta'lim kelimesi isim ve fiil olarak muhtelif şekillerde Kur'an'da kırk iki yerde geçer.

Kur'an'a göre peygamberlerin vazifesi ta'lîm, sıfatları muallimdir. **"Nitekim içinizden size bir peygamber gönderdik. O size âyetlerimizi okuyor, sizi temizliyor, size kitabı ve hikmeti öğretiyor. Size bilmediğiniz şeyleri öğretiyor."**⁵⁶ Peygamberimiz de kendisinin "muallim" olarak gönderildiğini belirtmiştir.⁵⁷ Dini öğrenmek teallüm, öğretmek tâlimdir. Talim öğretim, terbiye eğitimidir.

2.7. Tedris

Tedris, ders kökündendir. Ders ise sözlükte bir şeyin işaret ve iz bırakması, ezberlemek sûretiyle ilmin zihne ve kalbe yerleşmesi anlamınadır. İlmin izini zihin ve kalbe almanın yolu, sürekli okumak anlamına ders kelimesiyle ifade edilir. Kur'an'da türevleriyle yedi yerde geçmektedir.

"Rabbânî âlimler" olmayı emreden ayette şöyle buyrulur: **"Öğrettiğiniz kitap ve ders gördükleriniz/okuduklarınız gereği rabbânî âlimler olun."**⁵⁸ Âyet-i kerime âdetâ, kitabı öğretip ders ile üstadın tecrübe aktarımını, rabbânî âlim olmanın şartı görmektedir.

Okuma yazma öğrenilen yerlere önceleri yazma anlamına "*ketb*" kökünden "*küttâb*", sonraları "ders" kökünden ders görülen yer mânâsına "*medrese*" adı verilmiştir. "Müderris ve ders-i âm" kelimeleri de aynı kökten ilki talebeye ders veren üstad, ikincisi halka ilim öğreten hoca demektir.

2.8. Terbiye

Terbiye Arapça "rabv" kökünden çocuğu besleyip büyütmek, eğitmek, adım adım olgunlaştırmak ve inşa edip yetiştirmek demektir. Bedenî, zihnî, ahlakî ve rûhî gelişimi kapsar. Talim; bilgi kazandırma, insanlığın bilgi birikimini yetiştirmek olan nesillere aktarma şeklindeki bir öğretim faaliyetidir. Terbiye ise daha ziya-

⁵² el-Bakara, 2/31.

⁵³ er-Rahmân, 55/1-2.

⁵⁴ el-Alak, 96/4-5.

⁵⁵ en-Nisâ, 4/113.

⁵⁶ el-Bakara, 2/151.

⁵⁷ İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

⁵⁸ Âl-i İmran, 3/79.

de şahsiyet ve davranışa esas teşkil edebilecek değerleri ve becerileri kazandırma ve eğitim çalışmalarıdır.

Terbiye insanda mevcut bütün kabiliyetlerin geliştirilip yönlendirilmesidir. Rabb isminin bir mânâsı da yetiştiren, rızık veren, mürebbî ve mürşid demektir. Terbiye kelimesi Kur'an'da bir-iki yerde fiil olarak geçer. Bunlardan birinde anne babanın evlâdını küçüklüğünde terbiyesine şöyle işâret edilir: **“Rabbim! Ebeveynim nasıl küçüklükte beni şefkatle terbiye edip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster.”**⁵⁹

2.9. Tezkiye

Tezkiye; sözlükte nemalanmak, artmak, arınmak, arıtmak, arındırmak ve temizlemek anlamlarınadır. İstilah olarak nefis, kalb ve rûhun manevî kirlerden arınması ya da arındırılması demektir. Rabbimiz insanoğlunun yaratılışı sırasında: **“Ben ona ruhumdan üfürdüğüm zaman...”**⁶⁰ buyurur. Bu ifadeler insanın ruhu itibarıyla ilahî menşeli bir varlık olduğunu anlatır. Rûhun ten kafesine girmesiyle başlayan kirlenme süreci sebebiyle insan nefsi, tezkiye ve arınmaya ihtiyaç duymaktadır. Tezkiye, üsve-i hasene ve model etkin şahsiyetin diğerleri üzerindeki motivasyonu ile başlayan; dıştan içe, içten dışa doğru gelişen manevî arınmadır.

Peygamberimiz'in görevlerinden biri tezkiyedir. Nitekim Kur'an'da Allah'ın kullarına bir lütfu eseri olarak **“mü'minlere kendi içlerinden; onlara Allah'ın âyetlerini okuyan, onları tezkiye eden, kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderdiği”**⁶¹ ifade buyrulmaktadır. Konu benzer lafızlarla başka âyetlerde de anlatılarak⁶² **“nefsini tezkiye edenin kurtuluşa ereceğine”** vurgu yapılır.⁶³ Kur'an'da farklı türevleriyle elli dokuz yerde geçen tezkiye, tasavvuf ve irfan geleneğinde önemli bir irşat eğitim yöntemi olarak yerini almıştır.

2.10. Tasfiye ve Istifâ

Tasfiye, “safvet ve safâ” kökündendir. Tasfiye-i kalb, kalb temizliğine erişme çabasıdır. Istifâ ise, yüce bir görev için seçilmiş konumuna erişmek demektir. Nitekim **“Allah meleklerden de insanlardan da rasuller seçer. Şüphesiz Allah hakkıyla işiten, hakkıyla görendir.”**⁶⁴ âyeti nebevî seçilmişliği ifade eder. Pey-

59 el-İsrâ, 17/24.

60 el-Hicr, 15/29.

61 Âl-i İmran, 3/164.

62 el-Bakara, 2/129; el-Bakara, 2/151; el-Cuma, 62/2.

63 eş-Şems, 92/9.

64 el-Hacc, 22/75.

gamberlerin seçkinlik ve diğer insanlara üstünlüğünü gösteren başka âyetler de vardır.⁶⁵

Kur'an'da "safvet ve safâ" türevleriyle onyedî yerde geçtiği halde tasfiye kelimesi geçmez. Bununla birlikte tasavvufî ve irfanî irşadda "kalb tasfiyesi", nefis tezkiyesi gibi önemli bir yere sahiptir.

2.11. İctibâ

İctibâ; ıstıfâya yakın bir anlam taşır. Bir şeyin hâlis olanını süzüp seçmek, ayıklayıp temizlemek demektir. Kulun kesbi olmadan, bir emek ve çaba sarf etmeden Allah'ın kulunu vehbî bir feyz ile nimetlere erdirmesi anlamındadır. Kulun taraf-ı ilâhîden Hak vergisi olarak Hak cânibine doğru çekilmesi anlamına kullanılan "cezbe" ile eş-anlamlıdır.

Kur'an'da muhtelif kalıplarda on iki yerde genelde peygamberler, bazen siddik, şehid ve sâlihler için kullanılan "ictibâ" kelimesi, **"Onları seçtik ve hidâyete/doğru yola ilettik."**⁶⁶ âyetinde buyrulduğu gibi, tasavvuf ve irfan geleneğinde Hakk tarafından imâna doğru çekilme ve hidâyete erdirilme anlamındadır.

2.12. Tavsiye ve Tevâsî

Tavsiye, bir başkasına yapacağı iş konusunda öğüt vermek, tembihte bulunmak, nasihat etmek, buyurmak ve emri duyurmak anlamındadır. Öğüt anlamındaki "vasıyye" ve çoğulu "vasâ'yâ" kelimesi, Hâris Muhâsibî (ö.243/857)'den sonra irfan geleneğinde müridlik âdâbını anlatan eserler için kullanılır olmuştur. Fıkıhta ölüme bağlı tasarruflar için "vasiyet" kavramı kullanılır.

Tevâsî ise toplum, millet ve ümmetin birbirlerine öğütlerle ne yapacağını söyleyip tenbih ve uyarılarda bulunmasıdır. Vasiyet kelimesi Kur'an'da türevleriyle otuzdan fazla yerde geçmektedir. Toplumsal öğütleşmeyi; karşılıklı olarak hak ve sabrı tavsiyeyi anlatan tevâsî ayeti ise Asr sûresindedir: **"Andolsun zamana ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak iman edip sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (onlar ziyanda değillerdir)."**⁶⁷

2.13. İkâz

İkâz kelimesi, uyanmak anlamına gelen "yakaza" kökünden olup sözlük anlamı itibarıyla "uyuyanı uyarmak" demektir. İkâzın aslı yakazadır. Tasavvufta uyanıklık haline kavuşmak, sâlikin kalbinin Hakk'tan gelen bir uyarıyla uyanmasıdır.

65 en-Neml, 27/59; Fâtır, 35/32; Sâd, 38/47; Âl-i İmran, 3/33.

66 el-En'âm, 6/87.

67 el-Asr, 103/1-3.

“Yakaza” bazen dışarıdan bir uyarıyla gaflet ve dalgınlıktan uyanmak demektir. Ebû Abdullah el-Ensârî el-Herevî(ö.482/1089)’nin *Menâzilü’s-sâirin* adlı eserinde bidâyât makamlarının ilki olarak değerlendirilmektedir.⁶⁸ Nitekim Herevî: “**Rasûlüm onlara de ki: Size bir tek öğüt vereceğim. Allah için ayağa kalkın.**”⁶⁹ ayetini yakaza için delil göstererek Allah için ayağa kalkmak, gaflet uykusundan uyanmak ve gevşeme riskinden sıyrılmak demektir, der. Yakaza tasavvufa girişin ilk merhalesi sayılan tevbeden önce gelir. Yakaza ile silkinip uyanan kişi tevbe arayışına yönelir. Yakazadan önce intibah hali vardır. İntibah ve yakaza ile sâlik kendisine gelir ve intibah yakazaya dönüşür. Yakaza ise sâliki tevbeye yönlendirir. Aslında insanın gafletten kurtulup irşâda ermesi ve hakkı bulması bazen kendi iç dünyasında Allah tarafından oluşan bir yakaza ile bazen de yakaza ehlinin birinin uyarma ve îkazı ile başlar. Çünkü uyuyanın, uyuyan kimseyi uyarması mümkün değildir. Onun için insanoğlunun ya iç dünyasından gelen bir intibah ve yakazaya ya da dışardan bir îkaza ihtiyâcı vardır.

2.14. Tergîb-Terhîb

Tergîb kelimesi, sözlükte istemek ve özenmek anlamına gelen “rağbet” kökündendir. Terhîb ise korkmak, sakınmak, çekinmek ve ürkmek anlamlarına “rehbet” kökündendir. Kur’an’da rağbet ve türevleri yedi, rehbet ve türevleri on yerde geçer. Bir yerde işe ikisi birlikte geçmektedir.⁷⁰ Ancak sonraları iki kelimenin “tergîb ve terhîb” şeklinde birlikte kullanılması yaygın hâle gelmiştir.

Tergîb; insanları dinin iyi, doğru, güzel ve faziletli saydığı şeylere özendirir. Terhîb ise insanları dinin günah, kötü ve yanlış gördüğü şeylerden sakındırmaktır. “Tebşir ve inzâr” kelimeleri nasıl imana girmek için insanları cennet ve rahmetle müjdelemek; azab ve cehennem ile korkutmak anlamına geliyorsa tergîb ve terhîb de dini emirlere uymaya teşvik, yasaklardan sakınma konusunda korkutmak anlamları ifâde eder. İnsandaki korku ve ümit ya da bir başka ifade ile havf ve recâ duygusuyla irtibatlıdır.

2.15. Riyâzet

Riyâzet, sözlükte yabanî hayvanı ehlileştirmek; serkeş atı terbiye etmek, insanı uysal, itâatkâr, söz dinler ve yumuşak başlı kılmak, ustalık ve mahâret kazandırmak için alıştırma ve egzersiz yapmak; nefsi/bedeni eğitmek için yormak ve

68 bkz. Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü’s-sâirin*, thk. S. De Laugier De Beaurecueil O. P. Kahire: 1962, 8.

69 Sebe, 34/46.

70 el-Enbiyâ, 21/90.

spor anlamlarınadır. Riyâzet kelimesi doğrudan geçmemekle birlikte Kur'an'daki "ravz ve riyâz" kelimeleriyle aynı köktendir.

İrfan geleneğinde riyâzet, tezkiyede olduğu gibi bir model şahsiyetin rehberliğinde nefsi bir takım meşrû ve mubah hazlar ile tabî ve meşru arzularından mahrum bırakarak terbiye etmek demektir. Şehvet adı verilen arzuları kırarak nefsi, dinin ve aklın koyduğu sınırlar içinde tutmaktır. Nefsin haramlardan uzak tutulması emir; mekruh ve çirkin şeylerden uzaklaştırılması ise tavsiye niteliğindedir. Nefsin yeme-içme, şehvet ve cinsi arzularını, mal, mülk, servet, makam, mevki ve şöhrat gibi tutkularını kontrol etmenin yolu; yeme-içme, uyku ve konuşmayı zaruret ölçüsüne indirmek ve nefsi zor işlere koşturmasıdır.

Bedenî hastalıklar nasıl doktor kontrolünde tedavi ediliyorsa, nefsanî hastalıklar da bir hekim-i ilâhînin kontrolünde tedavi edilir. Kişinin kendi başına riyâzet yapması zor ve tehlikelidir. Çünkü bu konuda ifrat zararlı, tefrit ise faydasızdır. Lâzım olan kadarını bilmek ve bulmak gerekir. Halktan sıradan insanlar, düzgün bir ahlaka sâhip olup muntazam bir ibâdet hayatı için; havas/seçkinler kendilerini tamamıyla Hakk'a vermek için; ahasssü'l-havâs/seçkinler seçkini olanlar ise Hak ile meşgul olup mâsivâdan kesilmek için riyâzet yaparlar.

Bir tür mücâhede usûlü olan riyâzet, aslında evrensel bir yöntemdir. Ruhbanlarda ve Hind yogilerinde de vardır. Hind yogileri riyâzet ile nefis, beden ve eşyâ üzerinde hâkimiyet kurmak isterler. Tasavvufta riyâzet dinî hayatı daha iyi yaşamak için yapılır.

2.16. Hâl

Hâl, insanın iç dünyasını kısmen de olsa dışa yansıtan değişken sıfatı anlamına; durum, tavır ve davranış demektir. İnsanın etkileyen ve etkilenen yanısıdır. Havl kökünden olan bu kelime Kur'an'da farklı şekillerde yirmi beş yerde geçmektedir. Özellikle: **"Bilin ki Allah kişi ile kalbi arasına hâil/perde olur"**⁷¹ âyetindeki havl kelimesiyle kalbin değişkenlik ve ilhâma açık özelliği arasında bir irtibat kurulduğu anlaşılmaktadır. Hadiste geçen: *"Ey kalpleri evirip çeviren, kalbimi dinin üzere sabit kıl!"*⁷² ifâdesi *"Muhavvilü'l-ahvâl/halleri değiştiren"* Allah'ın kalpler üzerindeki etkisine işaret etmektedir.

Allah'ın kulu ile kalbi arasına girmesi demek, bir yandan kalbin nefsanî ve şeytânî negatif bir enerji yüklenmemesi; diğer yandan neşe ve hüzn gibi bir takım ilham ve feyizlerle aydınlanması için ilâhî koruma altına alınması ve ayağının kaymasından korunması demektir. Hâl kelimesi ehl-i hâl olarak kullanıldığı zaman,

71 el-Enfâl, 8/24.

72 İbn Hanbel, I/112.

insandaki söz, öz, duygu ve davranış bütünlüğünü ve bunların âdetâ beden diline yansımalarını ifade eder. Tebliğ, irşat ve dâvette hâlin ayrı yeri vardır. Bu yüzden irfan ehline ehl-i hal denir. Ehl-i hâlin zıddı olan ehl-i kal kavramı ise söz ve amel bütünlüğü olmayanlar hakkında kullanılır.

Davranış ve duygularındaki niyete göre Allah'ın insana ihsan ettiği bir enerji ve bir ruh vardır. İşte bu enerji ve rûhun adıdır hâl. Hakk'ın lütfu olarak oluşan bu duygu ve enerji, kelimelerle ifade edilemez, lâkin erbâbı onu anlar. Nitekim Eşrefoğlu (ö.864/1470)'nun:

Dil dudak deprenmeden sözden anlayan gelsin

mısraı hâlin dil ile anlatılamaz oluşunu ifade eder. Din hizmetlerinde iletişimin elbette kelimelerle ifade edilen sözlü ve yazılı bir dili vardır ve olmalıdır. Fakat tasavvuf ve irfan geleneğinin öğrettiği iletişim dili, çoğunlukla hal lisanıdır. Aslında "hal" kavramıyla anlatılan ruh ve enerji, ehl-i hal ile hemhâl olmak sûretiyle elde edilir.

2.17. Tehzîb

Tehzîb, sözlükte düzeltmek, doğrultmak ve arındırmak demektir. Ayrıca tehzîb, belagat ehline kusur olarak görülen şeylerin sözden ayıklanması ve sözün güzelleştirilmesi anlamıdır. Kur'an'da geçmez; hadislerde ise hızlı hareket etmek anlamına kullanılmıştır.⁷³

Genel anlamda insan ilişkilerini anlatan kavramlar arasına girip eğitmek, yetiştirmek, terbiye etmek ve kültür mânâlarına kullanılması son yüzyıllardadır. Eğitimle ahlakın güzelleştirilmesi tehzîb kavramıyla ifade edilmiştir. Tasavvuf ve irfan geleneğinde tehzîb, nefis ve gönül eğitimi demektir. Nitekim *tehzîbü'l-esrâr* sırların ve gönüllerin eğitimi anlamına kullanılan bir kavramdır.

2.18. Tenbîh

Tenbîh; uyarmak, dikkat çekmek, hatırlatmak ve haber vermek anlamlarıdır. Kur'an'da geçmez. Hadislerde aynı kökten "nübh ve intibah" gibi muhtelif kavramlar geçmektedir.

İnsanoğlunun gafletle ma'lûl; unutkan yapısını diri ve uyanık hale getirmek üzere yazı söz ve işâretle yapılan uyarılar, mecâzî olarak tenbih kapsamına girer. Özellikle inanan insanların dağınık ilgilerini cem'etmek ve dikkatlerini teksif etmek için yapılan tenbîhler, *tenbîhü'l-gâfilîn* türündendir.

⁷³ bkz. İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, Beyrut ts. V, 355.

2.19. Telkin

Telkin, bir şeyleri hatırlatarak insanları uyarmak; bir inancı, bir duygu ve düşünceyi aşlamak; gönülleri bir duygu ve fikir ile buluşturup mayalamak demektir. Âriflerin topluma yaptıkları telkinlerin yüksek bir mayalama ve etkileyici bir aşılama gücü vardır. Çocuk ve gençlere yapılan telkinler daha çok öğüt ve nasihat ile hak ve doğruyu anlatmak mânâsındadır.

Telkin kavramı Kur'an'da geçmemekle birlikte hadislerde geçer. Ölmek üzere olan sekerât hâlindeki hastaya kelime-i tevhîd⁷⁴ ve kabre konulan ölüye iman esaslarını hatırlatmak anlamına “telkin” ya da “talkın” şeklinde kullanılır.

3. DİN HİZMETLERİNDE İLETİŞİME DÂİR BAZI YENİ KAVRAMLAR

İrşad hizmetini, direkt olarak değil, insani ilişkiler ve yukarıda anlattığımız “hâl” kavramı kapsamında davranış şeklinde endirekt bir biçimde dolaylı bir yolla anlatan birtakım kavramlar vardır. Bu kavramlar daha çok son yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

3.1. Temsil

Temsil, aslında bizim kültürümüzde yaygın olarak edebiyat ve şiirde bir konuyu örnekle açıklamak demektir. Temsil ile mücerred/soyut konular, müşahhas/somut hale getirilir. Çünkü insanın mücerred kavraması zordur. Bir fikir ve dâvânın ilke ve hedeflerini en güzel şekilde anlatma başarısı, fikrin sâhip ve savunucularının yaşayarak insanlara misal ve örnek olma; yâni temsil konusundaki başarıları ile doğru orantılıdır. Bu yüzden Kur'an'da Peygamberimiz'in Kur'an'ı anlama, uygulama ve yaşama konusunda **üsve-i hasene/güzel örnekliliği** hususuna vurgu yapılarak buyrulur ki: **“Hiç şüphesiz sizin için; Allah’a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah’ı çok zikredenler için Allah Rasûlü’nde güzel bir örnek vardır.”**⁷⁵ Peygamberimiz'in güzel ve canlı bir örnek ve model oluşu daha çok “üsve” kökünden gelen “teessî” kelimesi ile ifâde edilirken son zamanlarda onun yerine “temsil” kelimesi kullanılır olmuştur.

Bir fikir ve dâvâyı yaymak isteyenlerin etkili olmak adına kendilerinden başlayarak önce ferdi anlamda, ardından toplumsal mânâda bir temsil gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Zira insanlar sonuçlarını gördükleri fikir ve inançlara daha kolay bağlanırlar. Bu yüzden en güçlü müridler ve en etkin dâvetçiler, teessî ve örnekliliği; yâni temsili dâveti gerçekleştirebilenlerdir.

74 bkz. Müslim, Cenâiz, 1,2; Ebû Dâvud, Cenâiz, 16; Tirmizî, Cenâiz, 7; Nesâî, Cenâiz, 4; İbn Mâce, Cenâiz, 3.

75 el-Ahzab, 33/21.

Çağımızda iletişim araçlarının çok yaygın hâle geldiği bir dönemde dini temsilin anlam ve önemi daha da artmış bulunmaktadır. Sosyal medya ve internetin, kolayca ve çabucak yeni fenomenler ürettiği günümüzde, temsil konusunda yeterli olmayan insanların balonları çok çabuk sönmektedir. Bu yüzden temsil işinin uzun soluklu bir eğitim gerektirdiği izahtan varestedir. “*Temsili olmayanın tesiri olmaz*” sözü bu alanda önemli bir yaşanmışlık tecrübesi ifade etmektedir.

3.2. Âdâb-ı Muâşeret

Âdâb-ı muâşeret, ferdlerin ve toplum kesimlerinin birbirlerine karşı sevgi, saygı ve dostluk duygularını güçlendiren insani, medeni ve ahlaki kurallar bütünüdür. Adab kelimesi edebîn çoğuludur. Edeb, sözlükte kural, ahlak, saygı, terbiye ve nezaket anlamları taşır. Kavram olarak kişiyi utanılacak davranışlardan koruyan sağlam bir his ve irade demektir. Edeb kelimesi Kur’an’da geçmemekle birlikte hadislerde yer alır. Fıkıhta ibâdetlerde farz, vâcip, sünnet ve nevâfilden sonra riâyet edilecek kurallar edeb kelimesiyle anlatıldığı gibi tasavvuf ve irfan geleneğinde hikmet ve sırlar bu ad ile anılır olmuştur.

Muâşeret uzlaşma çabası ile barış ve huzur içinde yaşamaktır. Dinin inşa etmek istediği sistemde hem ferdin hem de toplumun huzur ve mutluluğu önem arzettiğinden âdâb-ı muâşeret dini, milli ve kültürel kabul ve kurallar çerçevesinde oluşan bir birlikte yaşama biçimidir. Edep, protokol ve görgü anlamına da kullanılır. İnsanların birlikte yaşadığı ortamlarda birbirlerini değerli ve anlamlı kabul eden yaklaşımları toplumsal barışı güçlendirir.

Te’dib kelimesi “edeb kazandırma ve eğitme” anlamındadır. Edeb ve âdâba önem veren ârifler, edebî kendini ve haddini bilmek olarak algıladıklarından mekânlarını “*Edeb yâ Hû*” levhaları ile süslemişlerdir. Edepteki protokol anlamı, âriflerin dost meclislerinde “dostlar arasında edebî/protokol ve resmî tavrı terk etmek de edebden sayılır” anlayışıyla aşılma istenmiştir.

Âdâb-ı muâşeret elbette sadece “görgü kuralları” ile sınırlandırılmaz. Çünkü bu kavram tebliğ ve irşat için kullanıldığında din hizmetlerinde iletişimin şeklini ve davet sırasında gözetilecek ilişki hiyerarşisini ifade etmektedir.

3.3. Umûr-i Hâriciyye/Diplomasi

Umûr-i hâriciye aslında “dış iş ve işlemler”; başkaları, öteki ve yabancılarla olan ilişkiler demektir. Umûr kelimesi “iş ve durum” anlamına gelen Arapça “emr” kelimesinin çoğuludur. Hâriciye “dışa âid, dışla ilişkili” demektir. Aslında “umûr-i hâriciye” dışişleri bakanlığı anlamındadır. Dışişleri bakanlığı diplomasi ve insan idaresinin en yüksek düzeyde gerçekleştiği yerdir. Modern zamanlarda umûr-i hâ-

riciyedeki diplomasi becerisinin önemi, genel anlamda insan ilişkilerinde de öne çıkmış; bu yüzden beşerî münasebetler ve insani ilişkilere umûr-i hâriciye denilir olmuştur.

Umûr-i hâriciye insanın hak ve özgürlüklerinin nerede başlayıp nerede sona erdiğini bilmesi, kendinin ve ötekinin yer ve değerinin farkında olması, herkese medeni bir tavırla ve insanca davranması demektir. Bu yüzden umûr-i hâriciye/ diplomasi noksanlığı başkalarına sabır ve tahammül gösteremeyen vurdumduymaz insanlar için kullanılan bir yaftadır. Oysa din hizmeti yürüten ve insanlara rehberlik ile irşat hizmeti yapanlar için umûr-i hâriciye ne kadar da önemli ve anlamlı bir özelliktir.

3.4. Beşerî Münâsebetler

Beşerî münasebetler kavramı insanlar arasında cereyan eden her türlü ilişkiyi kapsayan bir kavram olarak XIX. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Bir insan ilmi olması sebebiyle insan ve toplum problemleriyle ilgilenen psiko-sosyal bir ilim dalı olarak değerlendirilebilir. İnsanların ferd ve toplum olarak neden hoşlanıp neden hoşlanmadıklarını bilmek, insani ilişkileri yönetmek ve insanlara faydalı olmak adına önemlidir. İnsanlar üzerinde etkili olmanın yolu, insanın huyunu ve suyunu bilip ona göre nazik ve ölçülü davranmaktan; insanlara değer vermekten geçer.

Genel anlamda beşerî ilişkileri bilenler, toplumda irşat ve tebliğ hizmetinde daha başarılı olurlar. Kime, nerede ve nasıl hitâb edileceğini bilmek, insani iletişimin temel şartlarından biridir. Bu çağdaş kavramın kapsamına âşinâ olmak, din hizmetlerinde iletişimin temel ayağıdır.

3.5. Halkla İlişkiler

Halkla ilişkiler, kurum ve kuruluşların halkla iletişim kurmak amacıyla kamu yararını esas alan düzenli faaliyet ve çalışmalarıdır. Kurum, kuruluş ve kişilerin bir enformasyon, tanıtım ve itibar yönetimidir.

Halkla ilişkiler genel anlamda kitlelere ulaşmayı hedefleyerek tanıtım ve enformasyon/bilgi ile insanların ilgi ve sempatilerini kurumsal kimliğe dönüştürmeyi amaçlar. Özel anlamda insanları tebliğ ve irşat ile dine yönlendirme işi, ticârî faaliyetlerdeki tanıtım ve iletişime benzer. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de iman ve İslam kavramları ticaret⁷⁶, iştirâ/satma⁷⁷ ve bey'at/mübâyaa/satın alma⁷⁸ gibi

76 es-Saff, 61/10.

77 et-Tevbe, 9/111.

78 et-Tevbe, 9/111; el-Feth, 48/10.

ekonomik ve iktisâdî kavramlarla ifâde edilmiştir. Bu durum aslında bize, iktisad/ekonomi ile halkla ilişkilerin insanlara ulaşmak; kurum ve ürünlerini tanıtır pazarlamak için kullandığı kavram, yol ve yöntemlerin dini iletişim ve tebliğde de kullanılabileceğini göstermektedir.

3.6. İlm-i Siyaset ya da Tebliğ ve İrşad Diplomasisi

Siyaset, sözlükte bir şeyi özenle korumak, yabancı hayvanı ehlileştirmek ve atı terbiye etmek demektir. Nitekim at terbiyecilerine aynı kökten “seyis” denilir. İlm-i siyâset insan topluluklarını yönetme, sanat, bilgi ve becerisi demektir.

İlm-i siyâset, insanların karşısındakine kendilerini ve düşüncelerini ifade edebilme sanatıdır. Çünkü insanın söylediği söz, muhâtabının anladığı kadardır. Sözü insanların idrak ölçülerine göre söylemek ilm-i siyâset gereğidir. İlm-i siyâset neyi, nerede, ne zaman, nasıl ve ne ölçüde söylemek gerektiğini bilmek ve riyaya kaçmadan doğru ve dürüst bir biçimde kendini ifade etmektir. Çünkü insan, dürüstlüğü kadar bilgin ve sözüne güvenilirdir.

Eskiden medreselerde ilm-i siyaset adıyla insan ve söz yönetimini konu alan ve bunun yöntemlerini öğreten bir ilim okutulduğu halk hikâyelerinde anlatılır durur. Bu eğitimden geçmeyenlerin insan ilişkileri ile tebliğ ve irşadta başarılı olamadıklarına ve olamayacaklarına sıkça vurgu yapılır.

Amr b. Âs (ö. 43/664) gibi Arap dâhîlerinin insan ilişkilerini nasıl yönettiği Hz. Ali ve Muâviye kıssalarından örneklerle anlatılır. Bütün bunlarda amaç bellidir: insan ilişkilerinde ve din hizmetlerinde iyi bir iletişim dili yakalamak ve insanlara kendini düzgün ifade edebilmek.

Dinin tebliğ ve anlatımının usul ve esasına; neyin nerede, kime niçin ve nasıl söyleneceğine dair bilgi veren ilm-i siyasetin günümüzdeki karşılığı “tebliğ, davet ve irşat diplomasisi” olmalıdır. Tebliğ diplomasisi insanları ürkütmeden onlara dini gerçekleri anlatabilme usul, yöntem ve becerisidir. Nitekim asr-ı saâdetde Hz. Câfer’in Habeş kralı Necaşi’nin huzurunda Meryem suresini okuması, böyle bir diplomatik başarıdır.

İrşad diplomasisi ise herkese konum ve kabiliyetine göre yol göstermek ve ihtiyaç duyduğu şeyi bazen bütün açıklığı ile bazen işaretle anlatmaktır. Nitekim kendisinden halvet ve tasavvufi riyazet ile irşat talep eden Fatih Sultan Mehmed’e Akşemseddin (ö. 863/1459)’in verdiği cevap tam bir irşat diplomasisidir: “Sultanım, halvette öyle bir lezzet vardır ki siz halvete girince melik/sultan olduğunuzu unutursunuz. Böyle olunca da mülk/devlet vîrân olur. Bundan da hem siz hem ben mes’ul oluruz. Size lâzım olan **sâlik**/derviş olmak değil, **mâlik**/sultan olmaktır.”⁷⁹

⁷⁹ Taşköprüzade, Ahmet İsmâ’ü’d-din, *eş-Şakaiku’n-nu’ mâniyye fi ulemâi’l-devleti’l-osmâniyye*, thk. Ahmet

3.7. Din Hizmetlerinde İletişim

Din hizmetlerinde iletişim adı, tebliğ ve irşadda hem klasik uygulamaları hem de çağdaş yöntemleri birlikte ve bir arada barındırmaktadır. İletişimin internet sâyesinde neredeyse ışık hızına eriştiği çağımızda din hizmetlerinde tebliğ ve irşadın bundan nasib alamamış olması, önemli bir eksikliktir. Bu yüzden modern iletişim araçları olan basılı ve görsel medya ile internet ve sosyal medya sâyesinde din hizmetlerinde oluşan negatif havanın olumluya dönüştürülmesi için yapılacak pek çok çalışmanın bulunduğu izahtan varestedir.

Son bir yüzyıl içinde ve özellikle son yıllarda gelişen iletişim araçları sayesinde çağdaş insana ulaşmak hem çok kolay hem çok zor hale gelmiştir. Çok kolay hale gelmiştir, zira çok etkili iletişim araçları dini alandaki iletişim imkanını artırmış bulunmaktadır. Çok zor hale gelmiştir, çünkü insanların ilgisini çeken ve dikkatini dağıtan bu kadar uyarıcı arasından süzülüp gönüllere dokunacak ve mesajınızı önceleyecek bir yol nasıl bulacaksınız? Bunun için klasik iletişim vasıta ve yöntemlerinin yeni ve modernleriyle buluşturulma gereği ortadadır. Bunları gerçekleştirecek irşat, tebliğ ve davet insanlarına ve alan uzmanlarına ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Kahire: Dâru'l Hadîs, 2001.
- Abdullah el-Ensâri el-Herevî. *Menâzilü's-sâirin*. thk. S. De Laugier De Beaurecu-eil O. P, Kahire: 1962.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişâr-ı İslâm Tarihi*. trc. Hasan Gündüzler. Ankara: Ak-çağ Yayınevi, 1982.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîh Buhârî*. Mısır: Matbaa-tü'l-Kübrâ'l-Emiriyye, 1311.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed. *Sünen-i İbn Mâce*. Dâ'ru'l İhyâ Kütübü'l-A-rabiyye, ts.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddîn Muhammed eş-Şeybânî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Muhammed b. İsa, Tirmizî. *Sünen Tirmizî*. Mısır: 1975.
- Müslim, Ebû Hüseyin. *Sahîh Müslim*. Beyrut: Dâ'ru'l İhyâ Kütübü'l-Arabiyye, ts.
- Taşköprüzâde, Ahmet Efendi. *eş-Şakaiku'n-numâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Os-mâniyye*. thk. Ahmet Suphi Fırat, İstanbul: 1985.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed. *Sünen Nesâî*. Halep: Matbûâtı'l-İslâmiyye, 1982.